

Özbek Romancı Abdullah Kâdirî ve Ötken Künler Romanı

Prof. Dr. Şuayip KARAKAŞ*

Araştırma makalesi

Geliş Tarihi / Received: Ağustos / August 2019

Kabul Tarihi / Accepted: Ağustos / August 2019

(Bu makale, itenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Fakir bir ailenin oğlu olarak doğan Özbek roman mektebinin kurucusu Abdullah Kâdirî'nin çocukluk ve ilk gençlik yılları büyük sıkıntılar içinde geçmiş, bu sebeple düzenli bir mektep hayatı olmamıştır. Edebî hayata tiyatro eserleri yazarak atılmış, daha sonra hikâye ve roman yazmaya başlamıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde fıkra ve hiciv yazıları yayımlanmış, hiciv yazıları sebebiyle büyük tepkilerle karşılaşmıştır. Bu sebeple yazılarında pek çok mahlas kullanmıştır. İlk romanı olan *Ötken Künler*'de Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmeden önceki siyasî, sosyal manzarasını anlatmıştır. Tarihî gerçeklere uygun olarak kaleme alınan roman, millî tarihin aşağılandığı Sovyet döneminde büyük bir ilgi ile karşılanmış ve Özbek okuyucusu tarafından Türkistan'ın yakın geçmişini anlatan millî bir tarih kitabı gibi değerlendirilmiş ve çok okunmuştur. Türkistan'ın istiklâlî ve millî birlik düşüncesi, eserin ana fikrini oluşturmaktadır. Roman, Ruslar ve Rus yayımcılığı hakkındaki değerlendirmeler sebebiyle yasaklanmış, yazar Abdullah Kâdirî de Sovyet ideolojisini kabule yanaşmadığı, okuyucuya istiklâl ve millî birlik düşüncesini telkin ettiği için ağır işkencelerden sonra kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Romanını yazarken Rus, Avrupalı ve Türkiyeli yazarlardan etkilenen yazar, 1930'lu yıllardan itibaren yeni nesil Özbek hikâye ve roman yazarları ile beraber Türk dünyasının bütün roman yazarlarını derinden etkilemiştir. *Ötken Künler* romanı, 1958 yılında yazarın masum olduğu ilân edildikten sonra eksiltilmiş ve tahrir edilmiş olarak yeniden neşredilmiş, ancak

*Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
suayipkarakas@aydin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1747-4187> İstanbul / TÜRKİYE.

Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından sonra aslına uygun olarak defalarca yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Abdullah Kâdirî, Türkistan, Özbek Romanı, Ötken Künler, Millî Birlik.*

Uzbek Novelist Abdullah Kâdirî and His Novel *Ötken Künler*

Abstract: The founder of the Uzbek novel school, Abdullah Kâdirî was born as a son of a poor family and spent his childhood and early youth in great troubles, so there was no regular schooling for him. He started his literary life by writing theater plays and then stories and novels. He published anecdotes and satirical articles in various newspapers and magazines, and then he faced great critiques due to his satirical writings. For this reason, he used many pseudonyms in his works. In his first novel, *Ötken Künler*, he described the political and social view of Turkestan before the invasion by the Russians. The novel written in accordance with historical facts was met with great interest during the Soviet period when national history was insulted, and it was read many times and evaluated by the Uzbek readers as a national history book describing the recent history of Turkestan. The idea of independence and national unity of Turkestan constitutes the main idea of the work. The novel was banned due to the evaluations of the Russians and Russian expansionism, and the author Abdullah Kadiri was fusilladed after heavy torture because he did not accept the Soviet ideology and inculcated the idea of independence and national unity to the reader. Influenced by the Russian, European and Turkish writers, Kadiri has deeply affected all of the Turkish world' novelists as well as the new generation of Uzbek storywriters and novelists since the 1930s.

Keywords: *Abdullah Kâdirî, Turkestan, Uzbek Novel, Ötken Künler, National Unity.*

Giriş

Özbek ve hatta bütün Türkistan roman sanatının ilk büyük temsilcisi olarak kabul edilen Abdullah Kâdirî, 1894 yılında Taşkent'te doğmuştur.¹ Babası Kadir Muhammed, okuması

¹ Bu yazıda, Abdullah Kâdirî'nin hayatından söz ederken oğlu Habibullah Kâdirî'nin yazdığı Atam Hakıda (Taşkent, 1983) adlı kitaptan birinci derecede istifade edilmiştir. Metin içerisinde zikredilen sayfa numaraları, bu kitaptan tespit edilmiştir.

yazması olmayan, fakat bedenen kuvvetli, çok gayretli, cesur ve güngörmüş birisidir. Gençliğinde han ve beylerin yanında asker olarak hizmet etmiş, daha sonra ticaretle meşgul olmuş ve bu sebeple uzak şehir ve memleketlere sık sık seyahat etmiştir (s. 5). 1865 yılında işgal sırasında Ruslara karşı Taşkent'in müdafaasına katılmış, işgalden sonra da ticarete devam etmiştir. Daha sonra iflâs edince ticareti bırakmış ve vefat ettiği 1924 yılına kadar küçük arazisinde tarımla uğraşarak çok fakir bir hayat sürmüştür. Bu ihtiyar babanın maceraları, yazarın eserlerine, bilhassa tarihî romanlarına birinci derecede kaynak teşkil etmiştir.

Abdullah Kâdirî'nin doğduğu yıllarda babası, yetmiş yaşını aşmış ve belli bir geliri olmayan yaşlı ve yoksul bir adamdır. Bu yıllar hakkında Kâdirî, oğlu Habibullah'a şu bilgileri vermiştir: “Önceleri zengin mi, yoksa fakir bir ailede mi doğdum, anlayamadım. Fakat yedi sekiz yaşıma gelince, karnım doymadığı ve sırtım güzel elbise görmediği için iyice anladım ki beş boğazın nafakası, sadece seksen yaşlarındaki ihtiyar babamın emeğinden ve yarım hektardan biraz fazla olan bağın yaz mevsiminde yetiştirdiği mahsulden geliyormuş. Eğer bahar mevsimi kötü geçip de bağdaki meyveler bir felâkete maruz kalırsa, biz de açlık felâketine maruz kalıyorduk” (s. 6).

Abdullah Kâdirî, ailesinin yoksul olması sebebiyle ancak dokuz on yaşlarından itibaren birkaç yıl müddetle eski usulde eğitim veren bir mektebe gönderilir. Büyük bir hevesle mektebe devam eden Kâdirî, bu yıllarda *Yûsuf ve Züleyhâ*, *Hayrilikâ*, *Leylî ve Mecnûn*, *Ferhâd ve Şîrîn*, *Çâr Derveş*, *Kısasü'l-Enbiyâ*, *Kelile ve Dimne*, *Nevâyî*, *Meşreb*, *İskendernâme*, *Rüstem-i Dâstân*, *Hâtemtây*, *Cemşîd* gibi kitapları okur (s. 11).

Kâdirî, bu mektepteki eğitimini, ailesinin son derecede fakir olması sebebiyle terk etmek zorunda kalır. Onu, henüz on iki yaşındayken bir zenginin yanına hizmetçi olarak verirler. Ticaretle meşgul olan efendisi, Rusça bilen bir adama ihtiyacı olduğu için onu Rusça eğitim veren Rus-Tüzem Mektebi

(Russko Tüzemnaya Şkola)'ne gönderir. Bu mektepler, Türkistan'da yerli ahaliden Rusça bilen, güzel Rusça konuşabilen tezgâhtar ve Rus idaresinin ihtiyaç duyduğu tercümanlar yetiştirmek maksadıyla açılmıştır. Kâdirî, eve dönünce efendisine hizmet etmek zorunda olduğu için bu mektepten istifade edemez. İki yıl sonra, bu hayata tahammül edemediği için babasına yalvararak evine döner. Bundan sonra aynı mektebe babasının evinden devam eder (s. 13).

Kâdirî, tüzem mektebinden mezun olduktan sonra bir süre küçük marangoz atölyesinde ağabeyinin işlerine yardım eder. 1912 yılında Resulmuhammed adlı zengin bir manifaturacının dükkânında hem tezgâhtar, hem de kâtip olarak çalışmaya başlar (s. 14).

Bu yeni işiyle birlikte Kâdirî'nin hayatında önemli değişiklikler meydana gelir. 1914 yılında damat olacağı bu efendisi misafirperver, âlimlere hürmet ve iltifat eden bir insandır. Bu sebeple dükkânı, devrin bazı aydınları için bir buluşma ve sohbet etme mekânıdır. Kâdirî, dükkâna gelenlerle tanışır, dost olur. Gündüzleri dükkânı açmak, Rusça mektuplar yazmak, ticarî belgeleri tanzim etmek, zengin Ruslarla iş görüşmek, akşamları hesapları kapatmak ve misafirlere hizmet etmek, onun görevidir. Bu arada kendisi de sohbetlere iştirak eder; boş vakitlerinde misafir odasında veya dükkânda kitap okumak ve yazmakla meşgul olur. Kâdirî, hâl tercümesinde o yıllarla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“1912 yılında, manifaturacılık yapan birinin yanında kâtip olarak çalışmaya başladım. Bu işime 1915 yılına kadar devam ettim. Orada çalışırken Tatarların çıkardıkları gazeteleri okuyarak dünyada gazete diye bir şeyin varlığına iman getirdim. 1913 yılında Özbekçe Sadâ-yı Türkistan, Semerkand ve Ayna gazeteleri çıkmaya başlayınca, bende de bunlara haber yazma hevesi uyandı” (s. 16).

Oğlu Habibullah'ın tespit ettiğine göre Kâdirî'nin basındaki *Yeni Mescid ve Mekteb* adlı ilk yazısı, 1 Nisan 1914

tarihinde *Sadâ-yı Türkistan* gazetesinde neşredilmiştir. Ciddî bir eğitim ve öğretmen yüzü görmeyen ve kendi kendisini yetiştiren genç Kâdirî, yazarlık hayatına haberler ve birtakım küçük yazılar kaleme almak suretiyle başlamıştır. Bu yazılar, o zaman için basit görülmekle birlikte Kâdirî'yi geleceğe hazırlamıştır. 1914-1916 yıllarında, *Bahtsız Küyav* adlı dört perdelik tiyatro eseriyle *Cüvanbaz*, *Ulakda* ve *Cinler Bezmi* adlı hikâyelerini yazıp neşreder (s. 18).

Kâdirî, 1917 Ekim ihtilâlinden önce, bu eserlerinden başka *Ahvâlimiz ve Milletimge Bir Karar* (*Cüvanbaz*, Taşkent-1915) adlı şiirlerini, *Şadmerg* (*Necat*, Mart-1917) adlı hikâyesini ve *Teşabay Yamakçı Bilen Aynisâ Bayvuçça* adlı komedi tarzındaki sahne eserini de kaleme almıştır. Son eser neşredilmemiş, fakat Bolşevik Ekim ihtilâlinden önce sahneye konulmuştur (s. 20). Genç yazar, Cedit hareketinin eğitimcilik mefkûresini terennüm eden bu ilk edebî eserlerinde, yanlış âdetleri tenkit ederek halkı kendi kendisini tanımaya ve yeniliğe davet eder.

Kâdirî, 1917 yılına kadar hiçbir siyasî fikre karşı kendisinde mensubiyet veya yakınlık hissetmez. Bunun sebebi, kendi ifadesiyle “savadsız avamî” oluşudur, yani esaslı bir bilgiye sahip bulunmaması ve cahilliğidir. Şubat ihtilâlinden sonra ortaya çıkan Turan Cemiyeti, Türk Adem-i Merkeziyeti, Muhtariyet, Ulemâ Cemiyeti ve Şûrâ-yı İslâm dernekleri karşısında şaşkına döner; sonunda Turan Cemiyeti'ne üye olur. O sırada gazete ve dergilerde, Rusya'daki siyasî partilerden bahseden yazılarda Sosyal Demokrat, Sosyal Revolüsyoner, Kadet, İnternasyonalist gibi adlar sık sık geçmeye başlar. Kendi ifadesine göre, gazete okumasına rağmen bunların gerçek manasını anlayamaz. Çünkü ne Özbek ne de Tatar şivesiyle, bu siyasî partilerin mahiyeti hakkında henüz hiçbir eser yazılmamıştır. Yine kendi bildirdiğine göre, aslında o sırada Türkistan'da komünizm ve sosyalizm hakkında kuvvetli bir bilgiye sahip olan hiç kimse bulunmamaktadır (s. 24).

1920 yılında Şûrâ (Sovyet) hükûmetinde kâtip olarak çalışmaya başlar. Aynı zamanda çeşitli gazetelerde ve bilhassa İştirâkiyyun gazetesinde propaganda yazıları kaleme alır. 1919-1920 yıllarında, Rus Telgraf İdaresi tarafından çıkarılan *RosTA* adlı duvar gazetesinde yazılar yazar. 1921 yılında *Kızıl Bayrak* gazetesinde yazıları yayımlanır. Aynı yıllarda İnkılâb ve *Kommünist Yoldaşı* adlı dergilerde sekreter olarak çalışır; yumruk mânasına gelen *Muştum* adlı hiciv dergisinin kurucusu ve yazı kurulu üyesi olarak 1924 yılına kadar görev yapar (s. 31). Kendisi hâl tercümesinde bu dönemden bahsederken, “*Ben, şark âzatlığının ve mazlum proletarya saadetinin sadece Leninizmle mümkün olacağına inanan biriyim; Marks ve Lenin’in coşkunu bir öğrencisiyim. Çünkü ben Lenin’den ruh kazandım, Marks’tan ilham aldım,*” demektedir (s. 33).

Bu yıllarda yayın organlarındaki kalem faaliyetleri, Kâdirî’nin bir gazeteci olarak tanınmasında önemli rol oynar. Bilhassa *Muştum* dergisindeki yazıları sebebiyle “felyeton (fıkra yazısı) kıralı Culkunbây” olarak büyük şöhret kazanır (s. 35). Yazar, çoğunu hiciv ve fıkra üslûbunda kaleme aldığı bu yazılarında din adamlarını, ticaret erbabını, israftan çekinmeyen zenginleri, dalkavukları ve makam düşkünlerini şiddetle tenkit eder.

Bu şiddetli hiciv ve tenkit yazıları sebebiyle tehditlerden kurtulmak için yazılarında elliden fazla müstear imza kullanır. Oğlu Habibullah Kâdirî’nin tespit ettiğine göre bu imzalardan bir kısmı şöyledir: “Culkunbây, Cırkınbay, C- bay, Cu-bay, U-bay, C., Culkunbây Savrınbay oğlu Mulla Culkunbay, Culkınçtır, Dümbülbay, Cülbülbay ciyeni, Dümbülbay oğlu, Dümbül Devâne, Dümbül nisâ, Damledümbül, Ciyen, Ciyeniñiz Muştum, Kelvek Mahzum, Kelvek Manzum ciyeni, Kelvek Mahzum Şâşiy, Taşpolat, Taşpolat Tecen, Alimov, A.K., Baykuş, Yolavçı, Kempir, Kamayçı, Kolhozçı, Gaznitçi, Lekeleñ Mahzum, Mevlân Küfür, Muştum, Sanı Hudâ, Telbe, Avsar, Çin Dost, Çirmende Bâtır, Çi Çäre, Şeppek

Mahzum, Şâşiy, Şılgay, Bağban, Kakıldak Hoca, Matbuat Arısı, Maşhordaçi, Şekkâk, Mulla Eşanbay, Goshor, Mulla Müşfikiy” (s. 38).

Abdullah Kâdirî'nin 1923-1926 yılları arasında *Muştum* dergisinde 21 sayı boyunca tefrika ettiği *Kelvek Mahzumniş Hâtıra Defteriden* adlı hicvî hikâyesiyle 1924-1927 yılları arasında *Muştum* ile *Kızıl Özbekistan* gazetesinde tefrika ettiği *Taşpolat Teceş Nime Deydi?* adlı hicvî eseri, Özbek hiciv edebiyatının parlak örnekleri arasında kabul edilmektedir. Halkı, gerçek hayatla ilgisi bulunmayan ve değişen şartlar karşısında şaşırıp kalan din adamlarının tesirinden kurtarmak gayreti, birinci eserin esasını meydana getirir. İkinci eserde ise içki, kumar, fuhuş, hırsızlık gibi her türlü kötülüğü işlemekten çekinmeyen câhil ve son derecede aksi bir adam olan Taşpolat'ın hikâyesi anlatılmaktadır.

Kâdirî, 1924 yılında Moskova'da Devlet Journalistler Enstitüsü'nde, gazetecilik bilgisini artırmak üzere özel bir eğitime tâbi tutulur. Bu enstitüde bir yıl boyunca idealizm, realizm, romantizm, fütürizm gibi edebî akımlarla birlikte diyalektik, mantık, endüksiyon ve dedüksiyon (tümünden gelim-tüme varım) kanunları hakkında dersler görür (s. 50). Bu eğitim, aslında yazma kabiliyetine sahip zeki insanları ideolojik eğitimden geçirerek Sovyet ideolojisinin kuvvetli bir taraftarı ve fanatik bir propaganda elemanı olarak yetiştirmek üzere Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar aralıksız devam ettirilmiştir. Bu eğitime tâbi tutulan kalem sahiplerinden, rejimin kahraman fedailerini yazacakları edebî eserlerinde Sovyet rejiminin ve Sovyet ideolojisinin tanıtılması ve okuyucular tarafından benimsenmesine hizmet etmesi beklenmiştir.

Abdullah Kâdirî, ihtilâlin ilk yıllarında gazete ve dergilerde neşredilen yazılarında, fikir hürriyetinden duyduğu memnuniyetini dile getirir ve bunun sonucu olarak da hakikatleri yüksek sesle duyurmaya çalışır. Sosyal hayattaki

yenilikleri alkışla karşılar, yeni hayatın önündeki engelleri ifşa eder, Sovyet sistemindeki tezatları ve yapılan siyasî yanlışlıkları iyi niyetlerle ortaya koymaya çalışır. Onun bu gayretleri yavaş yavaş idarî makamlar ve edebî tenkitçiler tarafından itirazla karşılanmaya başlanır. 1926 yılında *Muštum* dergisinde çıkan *Yığındı Gepler* adlı hiciv yazısında, yapılan yanlışlıklar ve idareciler hakkındaki tenkit edici ifadeleri yüzünden karşı-devrimci olmakla suçlanır ve hapsedilir. Dört aydan fazla süren sorgulama sonunda iki yıl hapse mahkûm edilir. Daha sonra mahkûmiyet kararı bozularak serbest bırakılır. Bu olaydan sonra Kâdirî, gazetecilikle olan ilişkisini tamamen keser, sadece edebî eserleri ve tercüme işleriyle meşgul olur.

Kâdirî, sadece hikâye, piyes, hiciv, makale ve fıkra yazıları kaleme alan bir yazar değildir. O, Özbek edebiyatında, daha çok roman yazarı olarak tanınmış bir sanatkârdır. Özbek roman mektebinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Özbek edebiyatı tarihinde ilk realist ve tarihî roman türünün örneğini veren (Sultanov, 1958: 21) ve yeni nesir dilinin de kurucularından olan bir yazardır (s. 54). Roman yazmaya başlamadan önce Rus ve Avrupalı yazarlarla birlikte Türkiye’den Yakup Kadri, Refik Hâlit, Fâlih Rıfki, Rûşen Eşref ve Yahya Kemal’in mensur eserlerini, Arap dünyasından da Corci Zeydan’ın eserlerini inceler (Narmatov, 1994: 45).

İlk romanı olan *Ötken Künler*, önce 1923-1924 yıllarında **İnkılâb** dergisinde tefrika edilir, 1926 yılında da Taşkent’te kitap hâlinde yayımlanır (s. 63). İkinci romanı olan *Mehrabdan Çayan* ise, 1929 yılında Semerkand’da yayımlanır. *Mehrabdan Çayan* romanında, 19. yüzyıl ortalarında ve Rus işgalinin hemen arifesinde, Hokand hanlığında taht ve makam kavgası veren hanedan mensupları ve valilerle birlikte dergâh ve camiler etrafında toplanan tufeyli tiplerin hikâyesi anlatılır. Esere, daha çok dergâh ve camiler etrafında cereyan ettiği için *Mehrabdan Çayan* adı verilmiştir.

Yazar, 1920’li yılların sonunda Tatar ilim adamı Abdullah Şünasi’nin orta mektepler için hazırladığı *Fizika Kursu* adlı ders kitabını tercüme eder ve değer görmediği için kendi imzasını koymadan yayımlar (s. 142). Bir ara sözlük işiyle de meşgul olur; *Rusça-Özbekçe Tola Sözlü* adlı eseri, 1934 yılında Lâtin harfleriyle basılır. Oğlunun haber verdiğine göre, “P” harfine kadar hazırlanan sözlükte 11.000 kelime bulunmaktadır (s. 159). Romancı, 1932-1934 yılları arasında *Âbid Ketman* adlı romanını kaleme alır. Eser, Özbek Sovyet edebiyatında kolhoz ve köy hayatından bahseden ilk romandır (s. 160). Eserde, kolhoz sisteminin insandaki ferdi teşebbüs kabiliyetini ve mülkiyet duygusunu yok edeceği, bunun da toplumun geri gitmesine sebep olacağı anlatılır.

1935 yılında, Gogol’dan tercüme ettiği Üyleniş piyesi sahneye konular. Aynı yılın yaz aylarında, yazmak istediği *Emir Ömerhanniñ Kenizi* adlı romanı için bilgi toplamak ve yerinde incelemelerde bulunmak üzere Hocend, Hokand, Fergana, Mergilan, Andican, Üçkorgan ve Namangen şehirlerine seyahat eder (s. 197).

1934 yılında Sovyet Yazarlar Birliği kurulmuş ve aynı yıl toplanan kurultayda bundan sonra edebiyatın takip edeceği yol, sosyalist realizm olarak tayin edilmiştir. Artık hayatın diğer sahalarında olduğu gibi edebiyatta da her şey Sovyet ideolojisine göre değerlendirilecek, buna uymayan sanatçılara hayat hakkı tanınmayacak ve eserleri de reddedilecektir. Böylece farklı kültürlerden bir “Sovyet kültürü”, farklı zihniyetlerden bir “Sovyet zihniyeti”, “homo-Sovieticus” (Sovyet adamı) denilen ve insanî, dinî ve millî değerlerini kaybederek aslına yabancılaşan kozmopolit yeni bir insan ve bu insanlardan meydana gelen bir “Sovyet halkı” yaratılacaktır. 20. yüzyılın bu “mankurtluk ideolojisi”, Sovyet idarecileri tarafından, yüzden fazla millet ve kabileyi bir garnizonda yaşatabilmenin en önemli silâhı olarak kullanılmıştır. Bu silâh vasıtasıyla, milletlerin hafızasındaki

tarihî bağlar koparılacak ve kendilerini “Sovyet halkı” olarak hissetmeleri sağlanacaktır (Salih, 1995: 263-269). “Sovyet halkı”nın yaratılabilmesi için, milliyet şuuruna sahip hiçbir insana hayat hakkı tanınmayacaktır. Böylece milletler, Sovyet ideolojisi karşısında tamamen çaresiz bırakılmıştır. Bunun için Türkistan’da Ceditçi edipler ve fikir adamları, milliyet şuuruna sahip oldukları ve milletin zihninde bu şuuru daima canlı tuttukları için ilk etapta öldürülmüşlerdir. Bilhassa 1937-1939 yılları arasında uygulanan bu imha politikası sebebiyle, Sovyetler Birliği’nde yaşayan Türk topluluklarından yüz binlerce şair, yazar, gazeteci, devlet adamı, din adamı, fikir adamı, öğretmen, eğitim görmüş okur-yazar olan her sınıftan insan, “halk düşmanı” ilân edilerek öldürülmüştür. Öldürülen şair ve yazarların adlarını anmak, eserlerini okumak ve bulundurmamak şiddetle yasaklanmış, buna uymayanlar da aynı şekilde cezalandırılmışlardır. Sovyet rejimini ve ideolojisini benimsemeyen bütün insanların yok edildiği bu soykırımı, tarihe “kızıl terör”, “kızıl kırgın”, “katağanlık” (yasak) yılları” ve “repressiya” olarak geçmiştir.

1935’ten sonra bütün Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi Özbekistan’da da Stalinist kızıl terör politikaları bütün şiddetiyle uygulamaya konulur. Gazetelerde, bilhassa 1937 yılında Ceditçi şair ve yazarlar aleyhinde şiddetli bir kampanya başlatılır. Bu kampanyanın sonunda şair ve yazarlar 1937 yılının son aylarından itibaren tutuklanarak hapse atılır. Abdullah Kâdirî de 31 Aralık 1937 günü, Türkistan Türklerine millî birlik fikrini telkin ettiği için tutuklanır. Ceditçi şair ve yazarların sorgulamaları devam ederken *Pravda Vostoka* gazetesinde “Özbek Halkının Düşmanları” (04.11.1937), “Özbekistan Emekçileri Şiddetli Halk Düşmanlarının Kurşuna Dizilmesini Arzu Etmektedir!” (05.3.1938), “Hâinlere Ölüm!” (05.3.1938) ve “Kötülere Şefkat Yok!” (06.3.1938) gibi mahkûm edici yazılar neşredilir (Bakiy, 1992: 101).

Abdullah Kâdirî 31 Aralık 1937 tarihinde tutuklandıktan sonra evinde bulunan mektupları, fotoğrafları, aleyhinde delil olarak kullanılabilir bütün eşyası, Mukimî, Furkat, İbn Sinâ, Feriddüddin Attar, Alişîr Nevâyî, Nizâmî, Bîdil ve Abdurrahman Câmî'ye ait yazma eserlerle beraber bütün kütüphanesi müsadere edilmiş (Bakıy, 1992: 197-198), askerî savcının açıklamasına göre bu eserler daha sonra 5 Nisan 1947 tarihinde yakılarak imha edilmiştir (Bakıy, 1992: 202). Aynı şekilde onun yayımlanmış olan eserlerini okumak ve evde bulundurmamak, yazar hakkında müspet beyanda bulunmak, şiddetle yasaklanır. Bu yasağa uymayanlar, tıpkı Kâdirî gibi cezalandırılırlar. Bu takip ve tehditler yirmi yıl boyunca devam eder.

Kâdirî tutuklandığı sırada Taşkent Tıp Fakültesi'nde öğrenci olan büyük oğlu Habibullah Kâdirî, "*halk düşmanının oğlu olmak*" suçundan dolayı önce fakülteden atılarak hapsedilmiş, daha sonra bütün ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmiştir. Abdullah Kâdirî'nin, milliyetçi şair ve yazarların sık sık toplanıp sohbetler ettikleri evi de müsadere edilerek domuz ahırına çevrilmiş, dillere destan olan bağı da tamamen tahrip edilmiştir (Narmatov, 1994: 57).

Kâdirî, hapse atıldıktan sonra dokuz ay boyunca devam eden sorgulamalar sırasında ağır hakaretlere ve çok şiddetli işkencelere maruz kalır; kaburgaları kırılır, göğsü ezilir, yüzü parçalanır. Abdullah Kâdirî gibi mahkûmlara uygulanan işkenceler hakkında etraflı malûmatın verildiği *Katlnâme* adlı eserin yazarı Nebican Bâkiy, tutukluluğunun ilk üç ayında Kâdirî'nin Özbekçe ifadesiyle 'it körmegen azabını kör' düğünü, hakaret ve işkencelere rağmen kendisine isnat edilen suçları asla kabul etmediğini haber vermektedir (Bakıy, 1992: 104).

Hepsi milliyetçi ve hatta Türkçü olan Taşkent hapishanesindeki tutukluların tamamı, her çeşit işkence altında ve son derecede kaba bir sorgulama ile uzun süren bir

tutukluluktan sonra 04 Ekim 1938 tarihinde gece yarısına doğru Abdullah Kâdirî, Gâzi Âlim Yunusov, Fıtrat, Çolpan, Atacan Hâşim de dâhil olmak üzere sayısını tam olarak bilmediğimiz Ceditçi şair ve yazarlar, üstü kapalı bir kamyonu bindirilerek Taşkent'ten Çernyayevka'ya, oradan da 30 kilometre kadar daha ileride bulunan ıssız bir yere götürülürler. Sonra ellerine kazma kürek verilerek bir hendek kazmaları emredilir. Bunu müteakiben hepsi kazdıkları hendeğin kenarına karşılıklı yüz üstü yatırılarak aynı anda kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmişlerdir. Bu infazın ertesi günü toplanan askerî mahkeme heyeti, yargılanmadan kurşuna dizilen bu talihsiz vatanperver insanların dosyalarını değerlendirerek hepsinin idam edilmesine karar verir (Bakiy, 1992: 205-206). Diğerlerinininkiyle beraber dosyası on beş dakika içinde (saat: 12.45-13.00 arasında) değerlendirilen Abdullah Kâdirî'nin ceza kanununun 58, 62, 64 ve 67. maddelerine istinaden kurşuna dizilmek suretiyle idamına karar verilir (Bakiy, 1992: 106). *Katlnâme* kitabındaki bilgilerden Kâdirî'nin ve diğer şair ve yazarların mahkeme huzuruna hiç çıkarılmadan idam edildikleri anlaşılmaktadır.

Abdullah Kâdirî, Sovyet gizli servisi KGB'nin arşivindeki '*mutlaka mahfîy*' dosyasına göre Millî İttihad, Millî İstiklâl ve Turan cemiyetlerine üye olmak, bu cemiyetlerin faaliyetlerine iştirak etmek, İngiliz casusluk teşkilâtıyla ilişkisi bulunmak, 'gizli bir dinî mezheb'in mensubu olmak, Özbekistan'da faaliyet gösteren Troçki taraftarlarıyla işbirliği yapan karşı-devrimci ve milliyetçi teşkilâta üye olmak, Sovyet hükûmetine ve Komünist Partisi'ne karşı mücadele etmek, hükûmet ve parti aleyhine gazete ve dergilerde şiddetli yazılar yazmak, milliyetçilerle ilişkisi bulunmak, etrafına karşı-devrimci unsurları toplamak, toplantılarda devamlı surette milliyetçi konuşmalar yapmak, sınıf mücadelesine karşı çıkanlar aleyhinde olmak üzere okuyucularında hiçbir öfke ve gazap hissi uyandırmamak, dine karşı yürütülen propaganda faaliyetlerine katılmamak,

bilâkis dindar olanları yüceltmek, eserlerinde tasvir ettiği komünistleri kasıtlı olarak fazilet sahibi komünistler arasından seçmemek, yine eserlerinde Leninci, Stalinci Komünist Partisi temsilcilerini değil, sıradan insanları anlatmak, Rus milletini hedef gösteren eserler yazmak, Sovyetler Birliği'ni sömürgeci devlet olarak değerlendirmek, Türkistan'ın Rusya'nın bir sömürgesi hâline getirildiğini söylemek ve başka devletlerle ilişkisi bulunmak suçlarından dolayı idama mahkûm edilmiştir (Bakiy, 1992: 76, 85-89, 115).

1950'lerin sonlarına kadar Abdullah Kâdirî'nin çocuklarına, zaman zaman tanımadıkları bazı şahıslar gelerek babalarının selâmlarını ve sağlık haberlerini getirmişler, nasip olursa Kâdirî'nin evine döneceğini bildirmişlerdir. Hatta 1963 yılında, yani idam edilmesinden tam yirmi beş yıl sonra yine birileri ortaya çıkarak, "Ben Abdullah Kâdirî Culkunbay adlı yazarı gördüm; ihtiyarlamış, dişleri dökülmüş." haberini vermişlerdir (Bakiy, 1992: 205). Ancak daha sonra bu haberlerin düzmece olduğu ve hepsinin 1938 yılında idam edildikleri anlaşılmıştır.

Nihayet Stalin'in 1953 yılındaki ölümünden sonra Kâdirî'nin de totaliter Sovyet rejiminin kurbanlarından biri olarak suçsuz yere idam edildiği açıklanmış ve itibarı iade edilmiş, 1958 yılından sonra da eserlerinin tekrar basılmasına izin verilmiştir. Özbekistan'ın 1991 yılında istiklâlini ilân etmesinden sonra Kâdirî, Alişîr Nevâyî devlet ödülüne ve istiklâl nişanına lâyük görülmüş; hatırasına hürmeten edebiyat, sanat ve mimarî dallarında onun adına devlet ödülleri ihdas edilmiştir.

* * *

Ötken Günler

Abdullah Kâdirî'ye Özbek edebiyatında yazar olarak en geniş şöhreti kazandıran eseri, hiç şüphesiz *Ötken Künler* (Geçmiş Günler) adlı romanı olmuştur. Özbek okuyucusunu roman türüyle tanıştırmak düşüncesi, *Ötken Künler*'in yazılma

sebeplerinden biridir. Bu sebeple romanı teknik olarak bir heveskâr veya bir mübtedî eseri olarak değerlendirmek de mümkündür. Tarih ve coğrafyayı ilgilendiren açıklamalarda bulunulması, 19. yüzyılda kullanılan bazı kelimelerin yeni dildeki karşılıklarının verilmesi, birçok yerde yazarın romana müdahale ederek düşüncelerini kendi ağzından söylemesi ve hatta zaman zaman doğrudan okuyucuya hitap etmesi bakımından Ötken *Künler* romanı, bizim edebiyatımızda Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerini hatırlatır.

Romanda, edebî eserin ifade kudretinden yararlanılarak 19. yüzyıl ortalarında (1845-1858), Hokand hanlık merkezinde ve hanlığa bağlı Taşkent ve Mergilan şehirlerinde meydana gelen bir kısım olaylar hikâye edilir. Yazar, eserin başına ilâve ettiği “*Yazguçidan*” başlıklı kısa yazısında, romanın konusunu, “Yakın geçmişten, tarihimizin en kirli ve en karanlık günleri olan son han (Hudâyâr Han) döneminden seçtim” (Ötken *Künler*, Taşkent-1994: s. 6)) demektedir.

Taşkentli Atabek ile Mergilanlı Kümüş'ün aşkları, Ötken *Künler* romanının mihrini teşkil eder. Eser, bu yönüyle güzel bir aşk hikâyesidir. Ancak bu aşk hikâyesi, taht kavgaları ve kabile savaşları yüzünden Türkistan'ın siyasî istikrarsızlık, yoksulluk ve cehalet batağında can çekiştiği bir dönemde cereyan eder. Yazar, Atabek ile Kümüş'ün hikâyesini, Türkistan'da yaşanan siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel hayatı gözler önüne sermek ve bunlardan ibret alacak olan okuyucusunda millî şuuru uyandırmak için romanı, taşıyan bir vasıta olarak kullanır.

Roman, 1917 yılında, Bolşevik Ekim ihtilâlinin hemen ardından kurulan Türkistan Muhtariyeti'nin Bolşevikler tarafından kanlı bir şekilde yıkılmasından sonra yazılır. Romanda anlatılan olaylar ise Türkistan'ın Ruslar tarafından işgaline zemin hazırlamış ve işgalin hemen arifesinde cereyan etmiştir. Nitekim romanın kahramanı olan Atabek de 1858 yılında bugünkü Kazakistan'da Almata civarında, Ruslara

karşı savaşırken şehit düşer. Abdullah Kâdirî'ye göre Rusları Türkistan üzerine celbeden önemli sebep, kabileler arasındaki bitmek bilmeyen savaşlardır; yani millî şuur eksikliğidir. Romanın yazıldığı yıllarda Türkistan, yeni bir işgale, Bolşevik Rus işgaline uğramıştır. İlk işgal sırasındaki kabilecilik ruhu romanın yazıldığı yıllarda da hâlâ devam etmektedir. Türkistan Muhtariyeti'nin Ruslar tarafından yıkılmasından sonra başlayan ve tamamen millî istiklâl karakteri gösteren Basmacılık, asıl adıyla söylemek gerekirse Korbaşı hareketi sırasında Türkistan'da müşahede edilen dağınkılık, bunun en önemli göstergesidir. Yazar, seksen yıl öncesine işaret ederek ibret alınmasını ister. Millî birlik ve istiklâl düşüncesi, Ötken *Künler* romanına kuvvetli bir heyecan kazandırmaktadır.

Romanın merkez şahsiyeti olan Atabek, birinci bölümde bir Rus şehri olan Şamay (Semipalatinski)'ı görmeden önce, diğer ülkelerin de Türkistan gibi idare edildiğini ve diğer ülkelerde de Türkistan'daki gibi her türlü kargaşanın hâkim olduğu bir hayatın yaşandığına inanır. Ancak Atabek, Şamay'daki siyasî, iktisadî ve sosyal gelişmeleri görünce son derecede etkilenir, zihni karışır. Rus idaresi karşısında Türkistan'daki idarenin ancak bir oyun sayılabileceğini düşünmeye başlar. Bu idarenin aynı düzensizlikle devam etmesi hâlinde, işin sonunun nereye varacağını tahmin bile edemez; Türkistan'da yaşanan faciyanın akıbeti hakkında “aklım âciz kaldı” der. Yazar, Atabek'in ağızından mevcut idarî karmaşanın mutlak bir feci akıbete yol açacağını söyler.

Şamay'da gördüklerinden fevkalâde etkilenen Atabek, tatlı bir hayâle kapılır: “Kanadım olsa da vatanıma uçsam, han sarayına gitsem ve Rus'un hükûmet tarzını, kanunlarını birer birer arz etsem; han da arzımı dinlese ve ülkenin her tarafına fermanlar göndererek Rus'un hükûmet tarzının derhâl tatbik edilmesini emretse ve ben de kendi yurdumun bir ay içinde Rus'un vatanyla aynı seviyeye geldiğini görsem... Ancak ülkeme dönünce gördüm ki Şamay'da düşündüklerim,

imrendiklerim meğer tatlı birer hayâlmış. Burada derdimi anlatacak kimse bulamadım” der. Bunun üzerine derin bir ümitsizliğe kapılan Atabek, gördükleri karşısında ülkesini baştanbaşa bir mezarlığa benzetir ve “Doğrusu şu ki, mezarlıkta ‘hayyâlelfelâh’ hitabını kimse işitemez” der (s. 17-18).

Atabek’e göre Rusların terakkî etmesinin tek sebebi vardır: O da birlik olmaktır. Türkistan’ın gündün güne gerilemesinin sebebi ise Türkistan Türkleri arasındaki kabile kavgalarıdır: “Bugünkü Karaçapan (şehirli Özbekler) - Kıpçak (bozkırda yaşayan Kazak ve Kırgızlar) kavgalarını size bir örnek olarak göstermek istiyorum: Düşünün hele, bu kavgalardan bugüne kadar biz ne fayda gördük; Kıpçak kardeşlerimiz ne menfaat elde etmekte? Bu durumdan faydalananlar, sadece iki halk arasına nifak tohumlarını serpen bazı yöneticilerdir” (s. 19).

Abdullah Kâdirî, Özbeklerle Kıpçaklar arasındaki kavgalardan, eserinin birçok yerinde sık sık söz etmektedir. Romanın birinci bölümünün 15. kısmında, Taşkent surları önünde öldürülen Kıpçakların kellelerinden bir “dehşet tepesi” teşekkül ettiğini, bir ibret tablosu hâlinde şöyle anlatır:

“Üç-tört yüz insan başıdan turguzılğan bir tepe!

Karıçka keledirgen uzun sakallar, başdağı hûn-âlûd siyrek saçlar, bozargan yüzler, kanga belenib, yarım açık hâlde karaçık ornını bir aklık baskan közler dünyage ve şu hayatka lâ’net okugandek karaydırlar. Aynıksa bir baş, ehtimâl ki heli yigirme yılını hem ötmegendir, murti hem çıkmagan. Hûn-âlûd kuyuk kaşları astıdagı yarım açık közleri kimnidir izlegendek karaydır... Yarım açık irinleri içidegi ak tişleri bilen tilini garçça tişlegen-de, göyâ şu turmuşda, şu beser halk içide tuğılganı üçün ‘etteng’ okuydır.

Bu başlar uyumu üstide turgan korgan begisi yanıdagı yigitke başlar arasından birini körsetib, öz tanışlarından bir bekning başı bolganlığını sözleydir” (s. 80).

Yazar, eserinde devamlı olarak Özbeklerle Kıpçakların, yani Kazak ve Kırgızların birlik hâlinde olmaları gerektiği mesajını vermektedir.

Ötken *Künler* romanı, yayımlandığı tarihten itibaren büyük bir ilgi görmüş, Türkistan'ın bir asır önceki hayatından tarih karşısında objektif davranarak bahsettiği için âdeta bir başucu kitabı hâline gelmiştir. Roman, 1958 yılında tekrar basılırken muhtevası bozulacak şekilde kısaltılmış, daha doğru bir ifadeyle söylemek gerekirse, kasıtlı olarak tahrip edilmiştir. Yazarın millî birlikten ve Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden söz ettiği cümle ve paragraflar, hatta bazen millî kimliği tayin eden kelimeler, bu yeni baskıda değiştirilmiş veya tamamen çıkarılmıştır. Bu sebeple eserin orijinali ile 1958 yılındaki yeni baskısı arasında çok önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, sayfalar dolusu bir hacme ulaştığı için burada sadece birkaçını zikretmek istiyoruz:

İlk baskıdaki “Türkmen” (s. 9) adı, “adam” (s. 7), “Kırgız” (s. 113) adı ise, “kimse” (s. 109) kelimesiyle değiştirilmiştir. Akılsız mânasına gelen “beser” (s. 80), “zaman” (s. 77) kelimesiyle değiştirilmiştir. “Türkistan ataları” (s. 18) ibaresi ise, “bu kişiler” (s. 16) şekline çevrilmiştir.

İlk baskıdaki “Yusufbek hacı Kanaatşah'dan bir hat aldı.” (s. 377) cümlesi, Kanaatşah adı zikredilmeksizin “Yusufbek hacı öz tanışından bir hat aldı.” (s. 371) şeklinde yazılmış ve sayfa altındaki not da tamamen çıkarılmıştır. Bu notta verilen bilgiye göre Kanaatşah, Hokand hanlığında ordu kumandanlığı ve Türkistan vilâyetinde valilik yapmış ve işgal sırasında Ruslara karşı savaşmış olan tarihî bir şahsiyettir. Söz konusu mektubunda Kanaatşah, Yusufbek Hacı'ya, oğlu Atabek'in “Orus” (s. 377) ile savaşırken şehit düştüğünü haber verir. Yeni baskıda ise Atabek'in “çar askerleri” (s. 371) ile çarpışırken öldüğü bildirilir.

Abdullah Kâdirî, romanının sonuna da yine “*Yazguçıdan*” (s. 378) başlığını taşıyan bir paragraftık bir not ilâve etmiştir. Bu notta, roman kahramanı Atabek'in Yâdgârbek adlı oğlunun, şiddetli açlık ve sefaletin hüküm sürdüğü 1919-1920 yıllarında vefat ettiği, iki torunundan birisinin Fergana Basmacıları

arasına karıştığı ve yaşayıp yaşamadığının hiç kimse tarafından bilinmediği kaydedilmiştir. Bu not, roman kahramanı Atabek'in hayalî bir şahsiyet olmadığını ortaya koyduğu gibi, Rus işgali altında eser veren Kâdirî'nin de Ruslara karşı bir millî mücadele hareketi olduğu bugün artık herkes tarafından kabul edilen Basmacılık hareketini, en azından kalben desteklediğini de göstermektedir. Söz konusu ettiğimiz 1958 yılı baskısında, bu paragraf da tamamen çıkarılmıştır.

Aynı şekilde, roman kahramanı Atabek'in babası Yusufbek Hacı tarafından söylenen şu cümleler de bu baskıda hiç yer almamıştır:

“Aramızda fitne çıkmasını gözleyen Rus, kapımızın önüne asker yığıyor. (...) Siz, kendi Kıpçaklarınız için mezar kazarken Rus, sizin için tabut hazırlıyor. Kıpçaklara kılıç çekecek olursak Rus, bizi top ateşine tutacaktır” (s. 276).

“Biz, birbirimizin kuyusunu kazmaya devam edersek, yakında Rus istibdadı kirli ayağıyla Türkistanımızı kirletecek. Bizler de gelecek nesillerimizin boynuna kendi ellerimizle Rus boyunduruğu geçirmiş olacağız. Kendi neslini, kendi elleriyle kâfire esir eden bizim gibi kör ve akılsız atalar, Tanrı'nın lânetine elbette uğrar; oğlum! Atalarımızın mukaddes naaşlarının medfun bulunduğu Türkistanımızı bir domuz ahırına çevirmeye çalışan biz köpekler, Allah'ın kahır ve gazabıyla elbette karşılaşırız. Temür Köregân gibi dâhileri, Mirza Bâbüür Şah gibi fatihleri; Fârabî, Uluğbey ve İbn Sinâ gibi âlimleri yetiştiren bir ülkeyi felâket çukuruna doğru sürükleyenler, elbette Tanrı'nın gazabım hak etmişlerdir; oğlum!” (s. 294-295).

Abdullah Kâdirî, tarih karşısında objektif davranan bir yazardır. Romanında anlattığı olayların önemli bir kısmını, babasından dinlemiş; daha sonra bunları o döneme ait tarihe dair eserlerden ve yine o döneme ait hatıralardan tahkik etmek suretiyle eserine dâhil etmiştir. Ayrıca olayların cereyan ettiği mekânlarda, aylarca süren incelemelerde bulunmuştur.

Bu sebeple Ötken *Künler* romanı ile tarih arasında tam bir paralellik bulunmaktadır. Eserin Türkistan'da çok büyük alâka görmesinin asıl sebebi, herhâlde bu olmalıdır. Umarali Narmatov'un verdiği bilgiye göre eser, yayımlandığı tarihten itibaren kısa aralıklarla defalarca basılmış, hatta birçok kişi tarafından da ezberlenmiştir (Narmatov, 1997: 103).

Bu alâkaya mukabil Sovyet tenkitçileri, 1920'li, 1930'lu yıllarda, siyasî ve sosyal olaylara sınıf çatışması açısından bakılmadığı ve milliyetçi ve karşı-devrimci düşüncelerle kaleme alındığı mülâhazasıyla Ötken *Künler* romanını yazarıyla birlikte mahkûm etmişlerdir. Bu mahkûmiyet, Kâdirî'nin hayatına mal olmuştur. Aynı roman, 1958 yılındaki eksiltilmiş ve tahrip edilmiş yayınından sonra, 1960'lı yıllarda bu defa Sovyet ideolojisine hizmet eden bir eser olarak değerlendirilmiştir. Son yıllarda ise Ötken *Künler* romanındaki Sovyet ideolojisine aykırı unsurları tespit ederek örnek bir ahlâk ve fazilet kitabı olduğuna dair methiyeler yazılmaktadır (Narmatov, 1994: 117).

Sonuç

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Ötken *Künler* adlı roman, Bolşevik ihtilâline birkaç yıl ümitle bağlanan ve işin vahametini fark edince de istiklâl için kalemine sarılan vatansever bir yazarın canhıraş feryadıdır. Türkistan'ın istiklâli ve millî birlik düşüncesi, eserin temel felsefesini oluşturmaktadır. Bize göre Abdullah Kâdirî'nin öldürülmesinin sebebi de ülkesinin ve milletinin istikbâli hakkındaki bu haklı düşüncesidir. Abdullah Kâdirî ve Ötken *Künler* romanı, edebî eser olarak bütün Türkistan'da etkili olmuş, kendisinden sonra başta Aybek olmak üzere Âdil Yakuboğlu ve Pirimkul Kâdiroğlu gibi büyük eserler veren yazarlara örnek olmuştur. Dünyaca meşhur Kırgız yazar Cengiz Aytmatov da kendisiyle yapılan bir röportajda, "Ben roman yazmayı Abdullah Kâdirî'nin Ötken *Künler* eserinden öğrendim" diyerek Kâdirî'ye olan takdirini ifade etmiştir.

Kaynaklar

Bâkiy, N. (1992). *Katlnâme*, Taşkent.

Kâdirî, H. (1983). *Atam Hakıda*, Taşkent.

Narmatov, U. (1994). *Kâdiriy Bağı*, Taşkent.

Salih, M. (1995). *Mankurtlık Mefkûresige Cevab, İkrar*, Taşkent.

Sultanov, İ. (1958). *Abdulla Kâdiriy İcâdı Hakıda, Ötgen Künler*, Taşkent.